

Sakir ALBALIYEV

AMEA Folklor İnstitutunun

“Mifologiya” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: albaliyevshakir@rambler.ru

Orcid: 0000-0002-4261-3054

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2025.1.58>

“LEYLİ VƏ MƏCNUN” DASTANI – ÜLVİ SEVGİ FACİƏSİ

Xülasə

Məqalədə ərəb əfsanəsi olan “Leyli və Məcnun”un dünyanın yazılı və şifahi xalq ədəbiyyatlarında silinməz izlər qoyduğu diqqətə çatdırılır. Göstərilir ki, bunun ən bariz və möhtəşəm nümunələri Azərbaycanın klassik ədəbiyyatında və folklorunda özünü göstərmişdir. Tədqiqatın mövzusu folklorla bağlı olduğundan, “Leyli və Məcnun” əfsanəsinin Azərbaycan folklorunun müxtəlif janrlarında özünə yer aldığına toxunulur, daha sonra folklorun ən geniş, iri həcmli janrı olan dastan nümunəsində ətraflı təhlil aparılır.

Dastanda Bağdad şəhərində Xacə Abdulla ilə Reyhan xanımın uzun illərdən sonra çoxlu nəzir-niyazla dünyaya gələn övladları Qeysin (Məcnunun) üzərində əhvalatlar nəql edilir. Qeyslə Soltan Mahmud paşanın qızı Leylinin sevgi – məhəbbət macərası üzərində qurulan bu dastan Azərbaycan xalqının bədii təxəyyülünün məhsulu olsa da, bədii həqiqət şəklində olsa da, dastanda baş verən hadisələrin məcrasında və məzmununda tarixi meyarlar da öz əksini tapmışdır.

Belə ki, məqalədə dastan mətninə istinad olunmaqla sübut olunmuşdur ki, xalqımız bu mövzunun ərəb əfsanəsindən gəldiyini dastan boyu müəyyən ştrixlərlə əks etdirmişdir. Biz bu ştrixləri açıq şəkildə də hiss edirik, bədii-fəlsəfi folklorik layları araşdırdıqda da aşkar edirik.

Məqalədə Leyli və Məcnunun bir-birlərinin butası olduğu və bunun müxtəlif məqamlarda özünü büruzə verdiyi şərh olunur. Butanın insanın cismən də, ruhən də tərəzidə bir-birinə tən gələn çəki tayı-tarazlıq vahidi olduğu izahını tapır. Eyni ölçüdə, eyni ağırlıqda olan çəki daşları tərəzidə uyğun bərabərlik yaratdığı kimi, butalı aşıqlar da bir-birlərində özlərinin mənəvi (eləcə də cismani) rahatlıqlarını tapıb, aram ola bilirlər. Əslində, bunun cəmiyyətdə bir tarazlıq gətirici qanunauyğunluq olduğu da pozulmaz ilahi həqiqətdir. Lakin ictimai haqsızlıqlar təbiətin və ilahinin bu ilahi nizamını pozduqda, fəlakətə səbəb olur. “Leyli və Məcnun” dastanında da bir-birlərini ülvü sevgilərlə sevən butalı aşıqların cəmiyyət tərəfindən düzgün başa düşülməmələri səbəbindən bir-birlərinə qovuşa bilməməsi bəşəri miqyasda rezonans doğuran əbədiyaşar sevgi faciəsinə gətirib çıxarmışdır.

Açar sözlər: sevgi, Leyli, Məcnun, dastan, tale, Azərbaycan xalqı

Shakir ALBALIYEV

“LAYLA AND MAJNUN” IS A TRAGEDY OF SACRED LOVE

Summary

The article points out that the Arabic legend “Layla and Majnun” has left an indelible trace in the written and oral folk literature of the world. The most obvious and splendid examples of this legend are manifested in the classical literature and folklore of Azerbaijan. Since the topic of the research is related to folklore, the article mentions that the legend “Layla and Majnun” has its place in different genres of Azerbaijani folklore. The author of the article provides an extensive analysis based on this large and voluminous folklore genre.

The legend presents events related to him by the son of Haji Abdullah and Reyhan Khanum - Geys (Majnun), who was born many years later in the city of Baghdad. Numerous alms were distributed by the parents for the birth of their son. This legend, based on the love story of Soltan Mahmud Pasha's daughter Layla and Geys, though a product of the artistic imagination of the Azerbaijani people, is based on reality, and the course and content of the legend's events reflect historical bases.

Based on the text of the epic, the article points out that our people have reflected the fact that this theme comes from the Arabian legend with certain strokes throughout the epic. We clearly feel these conclusions in the revealed form, and they are also manifested in the study of artistic and philosophical layers of folklore. The article narrates that Layla and Majnun, by the dictates of fate were destined for each other and this is manifested in different episodes of the legend. Through his other half, a person achieves a certain unit of weight and balance that matches each other both physically and mentally.

Just as weighty stones of equal size and weight create a suitable balance on the scales, lovers find their spiritual (as well as physical) comfort in each other and achieve peace. In fact, this unbreakable divine truth reflects the balancing order of society. But as a result of social injustice that disrupts this divine order of nature and God, disasters appear. The legend of “Layla and Majnun” reflects the conclusions of society's misunderstanding of lovers, the tragedy of eternal love reflected in human consciousness.

Key words: *love, Layla, Majnun, legend, fate, Azerbaijani people*

Шакир АЛБАЛЫЕВ

«ЛЕЙЛИ И МЕДЖНУН» – ТРАГЕДИЯ СВЯЩЕННОЙ ЛЮБВИ

Резюме

В статье указывается, что арабская легенда «Лейли и Меджнун» оставила неизгладимый след в письменной и устной народной литературе мира.

Наиболее очевидные и великолепные примеры этой легенды проявлены в классической литературе и фольклоре Азербайджана. Поскольку тема исследования связана с фольклором, в статье упоминается, о том, что легенда «Лейли и Меджнун» имеет свое место в разных жанрах азербайджанского фольклора. Автором статьи предоставлен обширный анализ, основанный на этот крупный и объемный фольклорный жанр.

В легенде предоставлены события, связанные с ним сыном Хаджи Абдуллы и Рейхан Ханум – Гейсом (Меджнуном), родившимся спустя многие годы в городе Багдаде. Для рождения сына родителями были разданы многочисленные милостыни. Эта легенда, основанная на любовной истории дочери Солтана Махмуда-паши – Лейли и Гейса, хотя и является продуктом художественного воображения азербайджанского народа, основана на реальности, а в ходе и содержании событий легенды отражены исторические основы.

Основываясь на текст эпоса в статье указано, что наш народ определенными штрихами на протяжении всего эпоса отразил факт о том, что данная тема исходит из арабской легенды. Данные выводы мы отчетливо чувствуем в раскрытой форме, а также они проявляются при исследовании художественно-философских пластов фольклора. В статье повествуется о том, что Лейли и Меджнун, по велению судьбы были предназначены друг для друга и это проявлено в разных эпизодах легенды. Благодаря своей второй половине человек достигает определенной единица веса и баланса, которые соответствуют друг другу как физически, так и морально.

Подобно тому, как весовые камни одинакового размера и веса создают подходящий баланс на весах, влюбленные находят друг в друге свой духовный (а также физический) комфорт и достигают умиротворения. Фактически, это нерушимая божественная истина отражает балансирующий порядок в обществе. Но в результате социальной несправедливости, нарушающей этот божественный порядок природы и Бога появляются катастрофы. В легенде «Лейли и Меджнун» отражены выводы о непонимании обществом влюбленных, о трагедии вечной любви, отраженном в человеческом сознании.

Ключевые слова: *любовь, Лейли, Меджнун, легенда, судьба, азербайджанский народ.*

Qədim ərəb əfsanəsi olan məşhur “Leyli və Məcnun” dünya xalqlarının yazılı və şifahi ədəbiyyatında kifayət qədər zəngin və silinməz izlər salmışdır. Dünyanın klassik yazarları üçün mövzu mənbəyi olmuş “Leyli və Məcnun” onların yaradıcılığında müxtəlif şəkildə sənətkarlıqla cilalanmış və dünya şöhrətli əsərlər səviyyəsində dünyanı gəzib-dolaşmışdır. Lakin ərəb əfsanəsi olsa da, Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli kimi qüdrətli Azərbaycan şairlərinin əsərlərində “Leyli və Məcnun” poeması daha yüksək sənət nümunəsi səviyyəsində ucala

bilmişdir. Lirik şeirin ustadı sayılan Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması isə bu mövzuda yazılmış poemaların içərisində sənətkarlıq qüdrəti sayəsində ən yüksək zirvəyə ucalmışdır.

“Leyli və Məcnun” əfsanəsi təkcə yazılı ədəbiyyat üçün mövzu qaynağı olmamış, folklorun müxtəlif janrlarına şaxələnərək, ülvü sevgi faciəsinin simvolu kimi köülləri ehtizaza gətirmişdir. Məsələn, iki sevən gənci nəzərdə tutub, “onlar Leyli-Məcnun kimi bir-birlərini sevirlər” və s. tipli sabitləşmiş el ifadələrimiz buna əyani nümunədir. Eyni zamanda Leylinin, Məcnunun adından müxtəlif cür ibrətamiz əhvalatların danışılması faktları da kifayət qədərdir.

Onlardan birində belə nəql olunur ki, bir gün bir alim Məcnuna deyir ki, nədi, Leylinin dərdindən gündüzlər ağladığın bəs deyil ki, gecələr də ağlayıb bizi yatmağa qoymursan. Camaatı bezar edirsən, gecə başlayırsan ağlamağa. Get gündüz ağla, gecə sən də get qoy başını yastığa yat daa. Məcnun da qayıdıb ona deyir ki, ey böyük alim, əgər bilsən sənənin dediyin yatdığın gecələrdə nələr baş verir, vallah, sən də yatmazsan.

Nə baş verir bəyəm, – deyib soruşanda Məcnun cavab verir ki, peyğəmbərimizə peyğəmbərlik gecə verilib, İsa peyğəmbər meraca gecə gedib. Quran gecə nazil olub. Sən də mənə deyirsən yat. Adam da gecə yatar?

Axırda da deyir ki, bir elə səbəb də var ki, mənə gecə yatmamağında, o, başqa əşqələrdə yoxdur. Alim soruşur ki, o nə səbəbdir elə? Məcnun deyir ki, ərəblər gecəyə Leyl deyirlər, leyl sözü gecə deməkdir. Mənə aşiq olduğum qızın adı Leylidir, gecənin adı olan Leyl sözü də mənə sevgilimin adı ilə həmqafiyə gəlir. Ona görə də mənə heç yatmaq olmaz gecələr. Bəlkə başqaları bir-iki saat gedib yatarlar. Mən Leyli adı olan yerdə gedim qoyum başımı yerə yatım?

Gördüyümüz kimi, xalqımız öz yaradıcılığında bu ülvü sevgi əfsanəsinə özünün əlvan naxışlarını vuraraq, “Leyli və Məcnun”u müxtəlif cür baxış bucağından cilalamış, ona həyati-fəlsəfi məzmun vermişdir. Epik folklorun ən irihəcmli janrı olan dastan şəklində də “Leyli və Məcnun” Azərbaycan dünyasında yaşayır. Ənənəvi olaraq üç ustadnamədən sonra dastanda deyilir: “Sizə hardan, kimdən söyləyim, keçmiş əyyam-sabiqələrdən – Bağdad şəhərində Firuz tacirdən.

Bağdad şəhərində Firuz adında bir tacir vardı. Bunun malı, pulu həddən aşmışdı, amma heç bir fərzəndi yox idi. Özü də çox qocalmışdı. Firuz Abdulla adında birisini özünə köməkçi götürmüşdü. Abdulla çox sidq-ürəklə xidmət elədiyinə görə Firuz da onun xətrini çox istəyib, şəhərin varlı tacirlərindən birisinin qızı Reyhan xanımı Abdullaya almışdı.

Aradan bir müddət keçdi. Firuz tacir xəstələnib yorğan-döşəyə düşdü. Abdulla şəhərdə nə ki, həkim, cərrah vardı, götürüb gəldi, heç biri Firuz taciri sağalda bilmədi. Günü-gündən Firuz tacirin əhvalı pisləşdi.

Bir gün Firuz Abdullanı çağırıb dedi:

– Abdulla, bu mal, bu pul, bu da ilxı. Mən də ki, görürsən, ölürəm. mən öləndən sonra bu dövlətimə sahib durmaq, ticarət aparmaq üçün bir övladım yox-

du. Gəl bu var-dövləti sənin adına salım, mən öləndən sonra ye, iç, keyfini çək, mənə də rəhmət oxu.

Abdulla dinməyib, başını aşağı saldı. Abdulla tacir Firuzun xətrini çox istəyirdi, uşaq kimi ağlamağa başladı.

Firuz adam göndərib, şəhərin qazısını çağırdı. Bütün var-yoxunu Abdullanın adına saldı. Çox çəkmədi ki, tacir Firuz ömrünü Abdullaya bağışladı.

Abdulla neçə müddət tacirlik eləyib, öz gəlirini artırdı. Çox çəkmədi ki, Bağdad şəhərində birinci adam oldu. Yetim, kimsəsiz Abdulla dönüb oldu xacə Abdulla.

İndi qulaq asın, sizə söyləyim xacə Abdulladan. Xacə Abdullanın dövlətinin gəlhağəl vaxtı idi. Mal, dövlət həddindən aşmışdı. Amma oğulsuz bu cahı-cəlal nəyə gerekdi?

Xacə Abdulla günlərin bir günündə durub hücrəsin bağladı, evinə gəldi. Əyalını çağırıb dedi:

– Arvad, gəl abadanlıqdan xarabalığa, xarabalıqdan abadanlığa köçək.

Reyhan xanım dedi:

– Xacə Abdulla, dediyin beynimə batmadı. Açıq de görüm, nə demək istəyirsən?

Xacə Abdulla dedi:

– Gəl, otur yanımda.

Arvad xacə Abdullanın yanında oturdu. Abdulla dedi:

– Allah bizə bir fərzənd vermir. Fərzəndsiz də ki, evin ləzzəti yoxdu. Gəl bu var-yoxumuzu fağır-füğaraya paylayaq, bəlkə Allah bizə bir fərzənd verə. Sonra xarabalığı abadanlaşdırmaq asandı.

Xacə Abdulla var-yoxunu ehsan verdi. Fağır-füğaranın qarnını doydurdu, nə ki, qızılları, pulları vardı əlsiz-ayaqsızlara payladı.

Ay keçdi, gün dolandı, doqquz ay, doqquz gün, doqquz saat tamam olandan sonra xacə Abdullanın övrəti Reyhan xanımın bir uşağı oldu. Uşağın adını Qeys qoydular.

Aradan bir ay keçmişdi ki, Qeys ağlamağa başladı. Hərçi elədilər ki, Qeysin ağlamağını kəssinlər, mümkün olmadı. Axırda belə məsləhət gördülər ki, Qeysi bulaq başına aparsınlar, versinlər arvadların qucağına, hər kimin qucağında dayanıb ağlamasa, onu Qeysə daya tutsunlar.

Qeysin anası uşağı qucağına alıb, bulaq başına apardı. Qeysi hər kimin qucağına verdilər, dayanmadı, ağladı. Baxdılar gördülər ta arvad xeylağı qalmadı. Amma kənarda yaş yarım bir balaca qız dayanıb. Qeysi verdilər bu qız uşağının qucağına. Qız, uşağı alan kimi Qeys səsini kəsdi. Başladı mat-mat bu qızın üzünə baxmağa. Kənardan baxanlar bu işə təəccüb eləyib, xəbər aldılar:

– Ay qız, kimin qızısan? Adın nədi?

Qız dedi:

– Mənim adım Leyli, özüm də Soltan Mahmud paşanın qızıyam.

Xacə Abdullaya xəbər gəldi ki, bəs Soltan Mahmud paşanın qızı Leyli xanım oğlun Qeysi qucağına alan kimi, ağlamağını kəsdi. Əgər çarə olsa, Leyli-dən olacaq.

Xacə Abdulla durub Soltan Mahmudun yanına gəldi. Başına gələni nağıl eləyib dedi:

– Gərək qızın Leylini verəsən, ta ağılları kəsənə kimi oğlum Qeysnən bir otaqda qalsınlar.

Soltan Mahmud xacə Abdullanın sözünü yerə salmayıb razı oldu. Xacə Abdulla Leylini götürüb gəldi evinə. Bunlara otaq ayırdı. Bir də daya tutub, bunları dayanın ixtiyarına verdi.

Aradan bir müddət keçdi. Uşaqlar yaşa doldular. Belə ki, məktəbə getmək vaxtları çatdı. Xacə Abdulla Qeyslə Leylini məktəbə qoydu. O zamanacan oxudular ki, Leyli on altı yaşa çatdı. Qeys də on beş yaşa” (1, s. 195-197).

Maraqlıdır ki, mövzusu ərəb əfsanəsindən gəldiyindən, hadisələrin baş vermə məkanı da Azərbaycanda yox, Bağdadda təsvir olunur və biz dastan boyu ərəb sözünün bir neçə dəfə çəkildiyini izləyirik. Bu kimi detallar xalqımızın yaratdığı dastanda bədii yaradıcılıq məhsulu olsa da, tarixi həqiqətlərə sadıq qalmasını göstərir. Başqa sözlə, “Leyli və Məcnun” dastanı Azərbaycan xalqına məxsus olsa da, orada tarixi dəyərlər bədii şəkildə də olsa qorunub saxlanmışdır. Bu amil xalqımızın sənət əsərlərində də obyektivliyə, tarixi həqiqətlərə söykəndiyinin müəyyən bir şəkildə təzahürüdür. Yoxsa ki, bədnam qonşularımız ermənilər sayacağı nəyəsə əl aparmaqla onu özünüküləşdirmək – “ədəbi oğurluq etmək” bizim milli psixologiyamıza və xəlqi dünyagörüşümüə yaraşmayan xüsusiyyətdir. Hətta deyərdim ki, əsərin – yəni əfsanənin, dastanın faciəvi sonluqla bitməsi də heç Azərbaycan xalqının yaradıcılıq fəlsəfəsi ilə uzlaşmır. Çünki Azərbaycan xalqı təbiətən nikbin xalqdır, “Əsli və Kərəm” istisna olmaqla Azərbaycan xalq dastanları ənənəvi olaraq nikbin sonluqla başa çatır. Deməli, “Leyli və Məcnun” dastanının mövzusu da ərəb əfsanəsindən gəldiyindən, xalqımız əfsanə həqiqətini dastanda da qoruyub saxlamış, dastanın sonluğunu əfsanədən baş alıb gələn ülvi sevgi faciəsi ilə tamamlamışdır. “Əsli və Kərəm”dəki faciəvi sonluğun səbəbini tarixi düşüncə işığında başqa bir yazımda şərh etmişəm.

Bir maraqlı məqam da ondadır ki, sonu faciə ilə tamamlanan hər iki dastanın adında da digər dastanlarımıza xas olan ənənə pozulmuşdur. Belə ki, bizim məhəbbət dastanlarımızın adlarına fikir versək, görürük ki, əvvəlcə aşiq qəhrəmanın – yəni oğlanın, ikinci olaraq isə məşuqun – yəni qız qəhrəmanın adı gəlir. Məsələn, “Abbas və Gülgöz”, “Tahir və Zöhrə”, “Alı xan və Pəri xanım” və s. Ancaq “Əsli və Kərəm”də, “Leyli və Məcnun”da da əvvəl qadın qəhrəmanların (Əslinin və Leylinin) adları gəlir. Bu, başqa bir mövzuda araşdırma tələb edir.

Dastandan oxuduğumuz kimi, əsərin mövzusu Bağdadda Xacə Abdulla ilə Reyhan xanımın nəzir-niyazla dünyaya gəlmiş uşaqları Qeysin (sonra da aşiqlik adı Məcnun) eşq-məhəbbəti üzərində qurulub. Belə ki, dastanda nəql olunur ki, Qeysə bir aylıq uşaq olarkən qeyri-adi şəkildə buta verilir. Ağlamağı sakitləşmə-

yən Qeys bulaq başındakı arvadların heç birinin qucağında yox, ancaq yaş yarım-lıq qız uşağı olan Soltan Mahmud paşanın qızı Leylinin qucağında aram olub sakitləşir. Deməli, bir aylıq körpə olan Qeys (Məcnun) öz dincliyini özündən 1 yaş yarım böyük olan butası Leylinin qucağında tapır. Bu, əslində uşağın ruhunun bütövlüyünə – butasına qovuşub sakitləşməsidir ki, bu, onun saf olan günahsız ru-huna əyan olur. Başqa sözlə, anadan yarımçıq doğulan uşaq müəyyən yetkinlik yaşına dolandan sonra öz yarımparasını – butasını tapıb ona qovuşmaqla, evlən-məklə bütövlüyünü tapmış olur. Dastanda isə Qeys öz yarımçılığını ilahi tərəfin-dən ona intuitiv duyğu yolu aşılamaqla hiss edir, ağlayıb-sakitləşmir və nəha-yətdə öz ruhunun dincliyini gələcək butasının qucağında sakitləşməklə tapır. Buta sözü bəlkə də elə iki sözün qovuşuğundan yaranıb: bu və ta(y) sözlərindən, yəni insanın bu tayı-yarı tayı. Bir-birinə tərəzinin pərsəngi kimi cismən və ruhən tən gələn bu tayı-butası. Qədim çəki tərəzisinin qolları eyni arbada – çəkiddə olduqda tarazlıq – tərəzilik halına gəlib nizamlandığı kimi, insan da ictimai varlıq olaraq həyatda bu tayı – o tayı olmaq üzrə özünün mənəvi əkiz tayını, özünə tən gələn arbasını – çəkisini sevdiyi insanın timsalında buta olaraq tapıb, ona qovuşmaqla butalaşır – bütövləşir. Bax “Leyli və Məcnun” dastanında da Qeys (Məcnun) bir aylıq olanda ilahi hikmətin gücü ilə öz butasını ağlayıb – fəğan qoparmaqla axtarır və nəhayətdə, özünə uyğun olmayan yaşlı qadınların yox, demək olar ki, məhz öz həmyaşıdı olan Leylinin qucağında sakitləşməklə butasının Leyli olduğunu ətrafdakılara uşaq dili ilə anlatmış olur. Bu, əlbəttə, bir ilahi hikmətidir və buta da Allah vergisidir, tanrı qismətidir. Əbəs deyil ki, qeys öz butası Leyli ilə 15-16 yaşınacan, yəni ərəgənlik dövrünəcən bir yerdə, bir otaqda yaşayır. Artıq yetkin yaş həddinə gəlib çatdıqda ictimai aləmdə qısqançlıq (imansız qarının timsalında araqatanlıq) hissi baş qaldırır. Bu yaşa kimi Qeysin də basarat gözü bağlı halda idi. Məktəbdən evə birgə gələrkən Leylinin üzünə dönüb diqqətlə baxdıqda, onun gözəlliyini, başqa sözlə, butası olduğunu dərk edir və sevgilisindən ilk öpüş alır. Bunu görəndə napak qarını tezcənək qaçıb bunu Leylinin anasına çuğullayır. Bundan sonra Leyli ilə Məcnunun qara günləri başlayır, ülvi sevginin faciəsi başlayır. Anası Leylini götürüb evlərinə gətirir və bir daha məktəbə və Məcnunun yanına buraxmır:

Eşitmişəm, əcəb balam,
Bir aşığa yar olmusan.
Məhəbbətin bəlasından
Çox tez xəbərdar olmusan.

Anası bu kimi sözlərlə qızına tənələr edir, “bir aşığa – Qeysə yar olmasını” ona irad tutur, Leyli isə deyir:

Oxuyuram məktəbdə mən,
Dolanıram ədəblə mən.

Bu diyari – Ərəbdə mən
Heç ki taxsırkar deyiləm.

Göründüyü üzrə, Leyli anasına məktəbdə oxuduğunu, ədəblə dolandığını anasına israr edir, eyni zamanda “diyari - ərəbdə günahkar – təqsirli olmadığını” dilə gətirir. Bu ifadələr öz məğzində həm də tarixi həqiqətə işarə verir: “Diyari-ərəb”, yəni ərəblərin diyari, ölkəsi, məmləkəti mənasını verir və mənşəyini ərəb əfsanəsindən aldığından, dastanda da bu əfsanəyə eyham vurulur. “Taxsırkar deyiləm” ifadəsi də qədim ərəb cəmiyyətinin naqisliklərinə işarə edir. Çünki Məhəmməd peyğəmbərin zamanınadək ərəblərdə qız uşaqları tamamilə hüquqsuz bir halda idilər. Hətta qız övladları doğularkən onları diri-diri qəbrə gömürdülər. “Leyli və Məcnun” əfsanəsi məhz həmin dövrlərin ab-havasını özündə reallığı ilə yaşadır. Məhz bu baxımdan da Azərbaycan xalq dastanı olan “Leyli və Məcnun”da da bu tarixi reallıqlar bədiiləşmiş və dastanlaşmış halda özünü mühafizəkarlıqla qoruyub saxlamışdır. Çünki dastanı da oxuduqca biz orada türk ruhuna uyğun ciddi mübarizkarlığı görə bilmirik. Qeysdən aşiq olaraq Məcnun kimi “doğulan” obraz ancaq dağlara – ormanlara qaçıb getməklə öz sevgisini ifadə edir. Halbuki türk ruhundakı dəlilik – Məcnunluq Məcnundan həm də eşqi yolunda – Leylisi uğrunda dəli bir cəsarət göstərməyi tələb etməli idi. Dastanın faciəvi sonluqla bitməsinin başlıca səbəbi məhz bu amillə izah edilməlidir. Yəni dastanın ənənəvi Azərbaycan məhəbbət dastanlarındakı kimi nikbin sonluqla bitməməsinin əsas səbəbi dastanın öz mövzusunun başqa xalqın – ərəb xalqının qədim əfsanəsindən götürməsi ilə bağlıdır.

Düzdür, dastanboyu biz Məcnunun öz sevgisini Leylanın timsalında ahuya, ceyrana proyeksiyalandırması ilə çox rastlaşırıq ki, bu da rəmzi – fəlsəfi qatda ruhən onun öz sevgilisində qovuşmasının bədii inikasını göstərir. Aşiq sevgilisinin xəyalı-ruhu ilə yaşadığından, Məcnun da Leylisinin xəyalını ceyranın timsalında axtarıb tapır. Elə ceyran sözünün Azərbaycanlı düşüncəsində bir metaforik anlamının da sevgili, yar demək olduğunu nəzərə aldıqda, düşüncələrimiz bir daha təsdiqini tapar. Bu, əlbəttə, dastandakı şüurun alt qatındakı təsəvvüfi-irfani səviyyəsi ilə bağlı gerçəkliyi əks etdirir. Tarixi şüurda isə – üst qatda isə etnik kimliyin ifadəsi məsələsi folklor mətnini yaradan xalqın özünüifadəsi deməkdir. Hətta Leyli “ana, mən heç kimə aşiq deyiləm, gəl məni burax gedim məktəbə. Mən Qeysi özümə qardaş bilirəm” desə də, anası razı olmayıb deyir: “Qızım, onu bil ki, bu gündən sonra sən məktəb üzü görməyəcəksən. Sənin yerin dörd divar arası olacaq. Sən Qeysdən əlini üz! Ölsən də səni Qeysə verməyəcəyəm. Bir də Qeysin üzünü görməyəcəksən!” (1, s. 200).

Dastandakı bu cümlələr də, “sənin yerin dörd divar arası olacaq” fikri də cahilliyə dövrünün əlamətlərini özündə əks etdirir. Məhz dastandakı faciə də tarixi plandan yanaşdıqda, cahilliyə dövrü gerçəkliklərinin bədiiləşdirilmiş əks-sədasından irəli gəlir. Özü də Leyli ilə anası arasındakı bu söhbətləşmə hələ Qeysin Məcnun sifətinə düşməsindən əvvəlki vəziyyətlə bağlıdır.

Qeys Leylinin bir daha məktəbə gəlməyəcəyini bildikdən sonra gəlib mollası ilə, yəni müəllimi ilə halallaşmış-məktəbdən ayrılır:

Başə yetişmədi dərsim, savadım,
Bərəks etdi çərxi-fələk muradım.
Mən Qeys ikən Məcnun qoyuldu adım,
Üz çevirib biyabana gedirəm.

Dastandakı bu məqam artıq Qeysin yenidən aşiq kimi “doğuluşu” deməkdir. “Qeys ikən Məcnun qoyuldu adım” deyən Qeys artıq səfil-sərgərdan olub çöllü-biyabana, səhralara düşüb, el içində Məcnun adı ilə tanınır. Bu, Qeysin Məcnun kimi doğuluşu, aşiq kimi “rüsveyi-cahan” olmasıdır. Qeys artıq fərdiyyətdən – Abdulla ilə Reyhanın oğlu olmaq statusundan çıxıb, valideyn üçün “ölmüş” – yəni itmiş sayılır. Əvəzində isə eşqinin yolunda fədai aşiq kimi bəşəri miqyasda ölməzlik statusu qazanır və Məcnun kimi adı dillərdən-dillərə düşür. Beləcə, Qeys müəllimi ilə, məktə yoldaşları ilə halallaşmış – vidalaşır: “Qeys sözünü müxtəsər eləyib, eşqi dəniz kimi çaşa gəldi, Dağ-dərə deməyib, elə hey getməyə başladı. O qədər getdi ki, gözdən itdi, gəlib bir çöllü-bərri biyabana çıxdı. Çox gəzdi, az gəzdi, bir çeşmə tapdı, üzü-quyulu bu çeşmə üstə düşüb, ağlamağa başladı.

Qeys burada qalmaqda olsun, indi eşit xəbəri verim sənə Leylidən. Leyli eşitdi ki, Qeys Məcnun adını alıb, vəhşi tək üz qoyub çölü-bərrü biyabana, durub ayağa, gəldi qızların yanına, dedi:

– Qızlar, bahar fəslidi, gəlin gedək gəzməyə.

Qızlar razı oldular. Leyli gəlib anasından izn aldı. Çıxdılar çölə. Qızlar gəzmək niyyətilə, Leyli Qeysi axtarıb tapmaq niyyətilə, düşdülər çölü-bərrü biyabana. Gəzhagəz, gəlib çıxdılar bir çəməngaha. Leyli baxıb gördü ki, qızların yanında Qeysi tapa bilməyəcək. Belə bir tədbir töküüb, qızlara dedi:

– Qızlar, gəlin bu yeri nişanlıyaq. Sonra hərəməz bir yana gedək. Kim tez gül dərib qayıtsa, bu ipək dəsmal onun olsun.

Qızlar razı olub, hərəsi bir yerə dağılıdılar. Leyli qızlardan ayrılıb, o qədər getdi ki, gözdən itdi. Bir qədərdən sonra gözünə bir tüstü göründü. Yeriylir irəli, gördü ki, öz məhbubu Qeysdi, bulanıb torpağa, iki diz üstə oturub, rəngarəng güllərdən yığılıb qabağına, tamaşa eləyir. Leyli irəli yeriyib dayandı. Qeys başını qaldıraraq onu görən kimi eşqi çaşa gəldi. Qalxdı ayağa. Leyli dedi:

– Qeys, bu nədi? Özünü niyə bu kökə salmısan?” (1, s. 206).

Dastan mətindən də bir daha görürük ki, “Leyli eşitdi ki, Qeys Məcnun adını alıb”. Bu məqamda Leyli də gəzmək bəhanəsilə qızlara qoşulub, Məcnunun eşqi ilə gəlib onu tapır. Leylinin “özünü niyə yaman günə-kökə salmısan?” sualına Məcnunun verdiyi:

Məhəbbətin salıb məni dərbədar,
Məskənim olubdu biyaban, çöllər.

Əliyyə-Mürtəza, saqi-yi-kövsər
Verib mənə bir piyalə sevdiyim!

cavabı artıq Leyli ilə Məcnunun butalı gənclər kimi yenidən doğuluşunu şərtləndirir. Əliyyə-Mürtəzanın – müqəddəs kimsənənin Qeysə “saqi-yi-kövsər” verməsi, eşq piyaləsindən içirməsi artıq ona buta verilməsini dastan dililə təsdiq edir. Körpə uşaq olanda öz butası Leylinin qucağında aqlamaqdan sakitlik tapan Qeys indi – 15-16 yaşında səhrada eşqin bədəsini içib Məcnun qiyafəsində aşiq kimi yenidən doğulur. Dövrünə görə ciddi qoruq-qaytaq altında saxlanan Leylinin simasında hər hansı bir qızın isə qəlbində Məcnunu tutub gəzməyə çıxması və gəlib səhrada sevdiyini tapmasının özü də aşiqliyin bir formada təzahürüdür. Yəni simvolik olaraq Leyli də daima özünü Məcnunun yanında, Məcnunla bərabər hiss edir. Beləcə, Məcnunla Leyli ülvə sevginin fədai aşiqləri kimi özlərini cəmiyyətə təqdim edirlər. Qızların Leyliyə verdikləri “Sən gül dərməyə getmişdin, ya məhbubunla görüşməyə?” sualı da bunun əyani təsdiqidir.

“Qeysin atası eşitdi ki, oğlu Məcnun adı ilə səhralar müsafiri olub. Abasın (əbasın – Ş.A.) çiyinə saldı, bir heybə çörək götürdü, düşdü ərəb çöllərinə oğlunu axtarmağa” (1, s. 208).

Bu cümlələrdə də biz Qeysin Məcnun adı alıb, “səhralar müsafiri” olduğunu onu aşiq statusu alıb, “səhralar müsafiri Məcnun” olaraq yenidən doğuluşu kimi anlamalıyıq. Artıq atası da oğlunu evində yox, çöllərdə. Qeys kimi yox, Məcnun kimi – eşqin sevdasından çöllərə düşmüş aşiq kimi axtarır. Özü də “ərəb çöllərində” axtarır. Bu, dastanda məkanla bağlı əfsanə həqiqətlərinin qorunub saxlanması deməkdir. Başqa sözlə, “Leyli və Məcnun” dastanının mövzusunun qədim bir ərəb əfsanəsindən qaynaqlandığı həqiqətinin mətn daxilində yaşamasını əks etdirir.

Professor Ramazan Qafarlı yazır: “Azərbaycan öz geopolitik mövqeyinə görə Şərqlə Qərbi birləşdirən Karvan yolunun üstündə olduğundan tacirlər, səyahlar, bilicilər, şeir-sənət hamiləri yurdumuzda yaşayan insanların adət-ənənələri, dünyagörüşü, yaratdıqları barədə əldə etdiklərini də özləri ilə bir üzü Şərqə, bir üzü Qərbə daşmışlar. Ona görə də başqa xalqlara aid bir sıra mötəbər kitablarda yurdumuzla bağlı maraqlı yazılara rast gəlirik” (3, s. 218). Burda deyilənlərə rəğmən onu da əlavə edək ki, digər xalqların folkloru ilə qarşılıqlı mübadilə prosesində ərəb əfsanəsi mövzusu “Leyli və Məcnun” dastanı üçün zəmin olmuşdur. Xacə Abdulla səhrada üç gün gəzdikdən sonra oğlunu tapır. “De görüm sən dərdin nədi ki, belə çöllərə, səhralara düşmüşsən?” – deyib soruşur: “Qeys heç bir söz demədi. Balaca papağını çıxartdı, qolunu çırmayıb, damarından balaca qan aldı. Atası xacə Abdulla baxıb gördü oğlunun qolundan qan açılib töküldü daşların üstünə, hər yerdə “Leyli, Leyli” yazıldı. Sonra döşünü verdi atasının qulağına. Xacə Abdulla qulaq asıb gördü, Qeysin sümükləri də Leyli, Leyli deyir.

Dedi:

– Oğul, indi bildim ki, səni dəli-divanə eyləyən Leylidi. Gəl gedək toyunu eləyim. Leyli evimizdə səni gözləyir.

Abdulla Qeyisi qatıb qabağına, götürüb gəldi Bağdada. Qeys evlərinə çatıb, qapıdan içəri girdi. Gördü ki, toydan heç iy də yoxdu. Atasından xəbər aldı:

– Ata, bəs hanı Leyli? Hanı toy?

Xacə Abdulla dedi:

– Oğul, hələlik sənə dərviş toyu eləyəcəyəm. Bəy toyu sonraya qalıb.

Qeys keçib otaqların birində oturdu. Qeysin anası Reyhan sevinə-sevinə Qeysin boynunu qucaqlayıb, o, üzündən, bu üzündən öpüb dedi:

– Qeys, oğlum, xoş gəlibsən!” (1, s. 209).

Beləcə, Leyli bir eşq mərzəzi kimi Qeysin – Məcnunun qanına – canına, qəlbinə – ruhuna yeriyib. Ona görə də Qeysin adı-sorağı bir eşq xəstəsi-məcnun sözündə olduğu kimi eşq məcnunu, eşq dəlisi olaraq dünyaya yayılır. Eşq badəsi ölməzlik badəsidir, onu nuş edənlər ölmürlər, əbədilik yaşayırlar. Necə ki, “Leyli və Məcnun” dastana, əfsanəyə dönüb əsrlər, minillərdi ki, yaşayır. Dastanda atası Qeysə deyir ki, əvvəlcə sənə “dərviş toyu eləyəcəyəm”. Məlumat üçün bildirim ki, dərviş toyu “sofuyana toy” və s. adı ilə də el arasında tanınan toy məclisi olub, içkisiz – çalğısız keçirilən toya deyirlər.

“Xacə Abdullah çıxıb bayıra pir kişilərdən (qoca kişilərdən, ağsaqqallardan – Ş.A.) yığdı, məsləhət gördülər ki, Leyliyə elçi getsinlər, Qeysə alsınlar.

Yığışıb pir kişilər xacə Abdulla ilə birlikdə gəldilər Soltan Mahmudun hüzuruna. Soltan Mahmud baxıb gördü ki, bir neçə kişilə bərabər Xacə Abdulla onun evinə gəlir. Tez çıxıb qarşılmasına, bunları xoşsifətlə qonaq otağına qəbul elədi. Oturub hərə öz istədiyi yerdə, bir qədər şirin-şirin söhbət elədilər. Xacə Abdulla baxıb gördü ki, məclisdə oturanların heç birisindən bir səda çıxmır. Axırda özü üzünü Soltan Mahmudla tutub dedi:

– Soltan Mahmud, mənim oğlum Qeys sənin qızın Leylinin dərdindən dəli-divanə olub. Biz də elliknən yığılıb sənin qızına elçi gəlmişik. Gərək Leylini verəsən Qeysə.

Soltan Mahmud başını aşağı endirib, gözlərini dikdi yerə. Haçandan-haçana sual elədi:

– Məcnunun mənası nədi?

Xacə Abdulla dedi:

– Məcnun, yəni divanə, dəli.

Soltan Mahmud dedi:

– Xub, indi ki, dəlidi, mən qızımı dəliyə necə verim?

Əhli-məclis yerbəyerdən qalxıb dedilər:

– İndi ki, qızın Leyli Qeysə getmək istəyir, daha sənə nə sözün ola bilər?

Soltan Mahmud dedi:

– Eybi yoxdu, mən razıyam. Əyər məcnunluq adını üstündən götürsə, mənim qızım qurbanı sənə oğluna.

Xacə Abdulla razı oldu, hər iki tərəfdən “Allah mübarək eləsin” – deyib getdilər.

Sənə xəbər verim Qeysdən. Qeys oturmuşdu evdə, gördü ki, nə Leylidən bir xəbər çıxdı, nə də atasından. Eşqin dəryası cuşa gəlib, başladı könkürtü ilə ağlamağa. Haçandan-haçana ağlamağını saxlayıb, qalxıb getmək istədi. Gördü ki, atası qapını açıb girdi içəri. Qeys sarılıb atasının boynuna, xəbər aldı:

– Atayi-mehriban, de görüm, necə gəldin?

Atası dedi:

– Oğul, Leylini aldım sənə.

Qeys başını tikib aşağı, bir xeylaq özünə toxtaqlıq verib dedi:

– Atayi-mehriban, bəs necə oldu ki, birkərəmə qızı verdilər?

Atası dedi:

– Oğul, Soltan Mahmud ərz elədi ki, əyər məcnunluq adın üstündən götürsən, vallah, billah, Leyli sənindi.

Xacə Abdulla belə deyəndə Qeys alıb sazın, öz atasına görə nə dedi:

Divanə əlində ixtiyar olsa,
Eşq daminə heç giriftar olurmu?
Bir kimsənin kamalında, ağılında
Kəm olmasa kəm aşikar olurmu?" (1, s. 211-212).

Gördüyümüz kimi, mətn dilindən də Qeysin məcnun – yəni Məcnun olduğu ifadə olunur və elə Qeysin də faciəsi onun məcnunluğunda – eşq xəstəsi, eşq dəlisi olmasında şərh olunur. Əbəs deyil ki, bu söhbəti elçilikdə Leylinin atası ortalığa gətirir və atası da elçilikdən qayıdıb belə bir şərt kəsildiyini Qeysə deyir: “Oğul, Soltan Mahmud ərz elədi ki, əyər məcnunluq adın üstündən götürsən, vallah-billah Leyli sənindi”. Məcnun da şeirlə atasına “divanə-yəni eşq sevdasına düşən xəstə əlində ixtiyar olsa”, heç eşqə mübtəla olmaz cavabını verir. Başqa sözlə, Qeys Məcnun olmasa, o heç bu cür ülvü duyğularla sevən aşiq kimi də təzədən doğula bilməzdi, ikinci bir ad – Məcnun adı, ikinci bir ömür – aşiq kimi dillərdə əfsanələşən, dastanlaşan əbədiyaşar ömür də qazana bilməzdi. Məcnunluq fəlsəfəsi də elə bundadır.

Daha sonra Xacə Abdulla “oğul, gəl səni aparım pırə, bəlkə şəfa tapasan” dedikdə, Qeys deyir: “Ata, mənim aqlım yerindədi. Sən get elə bir dəli tap ki, pırə ona şəfa versin. Mənim şəfamı Leylidən başqa heç kəs verə bilməz” (1, s. 213). Əlbəttə, bunlar milli təfəkkür tərzimizin dastan vasitəsilə məcnunluq fəlsəfəsinin izahı kimi də düşünülməlidir. Dastanımızı düzüb-qoşan aşığın – sənətkarın buta məsələsindən agah olmağının nəticəsi istər-istəməz epik mətnə Məcnunun öz dilindən ifadəsini tapmışdır.

“Dastan yaradıcılığı haqqında” yazısında görkəmli folklorşünas M.H.Təhməsim yazır: “Arxaik və klassik eposun tədqiqində bir sıra mübahisəli məsələlər vardır ki, onlardan biri də bu mürəkkəb prosesdə kollektiv və fərdi yaradıcılığın iştirak nisbəti məsələsindən ibarətdir. Artıq canlı ənənədən çıxıb abidəyə çevrilmiş qədim, cahanşümul dastanların yaranmasında ayrı-ayrı fərdlərinmi, tək-tək

şəxsiyyətlərdən ibarət istedadlarınmı, yaxud kollektivinmi, ümumxalqınmı əsas rol oynadığı məsələsi hələ də mübahisələrə səbəb olmaqdadır.

Folklorşünaslıq bir elm kimi ortaya çıxdığı illərdən bu məsələ həmişə diqqət mərkəzində olmuş, hətta “epos xalqın yaradıcılığıdır” tərifinə də hər nəzəriyyə bir ölçü ilə yanaşmış, bəzən bir-birinə çox yaxın, hətta bir-birini təkrar edən, bəzən də bir-birindən çox fərqli, hətta daban-dabana zidd mülahizələr, fərziyyələr əmələ gəlmişdir.

Hələ XIX sərəin ilk rübündə məşhur Qrimm qardaşları tərəfindən binası qoyulmuş Mifoloji nəzəriyyə tərəfdarları eposu ümumxalqın yaradıcılığı elan edir, burada ayrı-ayrı fərdlərin rolunu heçə endirir, ilk yaradıcıları, bir növ, bu ümumxalq mövhumu içərisində əridir, yoxa çıxarırdılar. Məsəl üçün, Vilhelm Qrimm 1808-ci ildə “Nibelunqlar”a həsr etdiyi məşhur əsərində qəti şəkildə iddia edir ki, “Epos sövqi-təbii ilə xalqın kollektiv təxəyyülündə yaranır və heç vəchlə tək bir fərdin yaradıcılıq məhsulu hesab edilə bilməz”. Dastanı eyni zamanda həm də xalqın ən qədim tarixi kimi qəbul edən bu alim qardaşlar yazırdılar: “Eposu mühafizə edib yaşadan yaradıcı xalqdır. Burada fərd, olsa-olsa ancaq qədim qəbilə, yaxud tayfa mənasında qəbul oluna bilər” (4, s. 143).

Əbəs deyil ki, dastanı düzüb-qoşan aşiq Məcnunun dilindən də atasına:

“Leyli yazsın mənə dua,
Aparırlar pİRə mənİ”, –

deyib, bu məcnunluğun – dəliliyin bir eşq xəstəliyi olduğunu bildirir.

“Xacə Abdulla oğluna çox yalvardı ki:

– Oğul, sən də pİRə yalvar, bəlkə sənə ağıl-kamal verə.

Qeys gülüb dedi:

– Ata, mənim başımda Leyli sevdası var. PİR mənim dərdimə dərman eyləyə bilməz. Mənim dərdimin dərmanı Leylidi”.

“Eşqin piyaləsin nuş edib qanım,
Məhəbbət rəngindən boyanıb qanım”.

Atası ilə olan söhbətdən də, Qeysin dilindən söylənən şeir parçasından da Məcnunun dərdinin Leyli olduğu, dəlilik xəstəliyinin isə “eşq piyaləsi içməsi” – buta aşiqi olması izhar olunur.

Dastanda nəql olunur ki, Leylinin eşqindən çöllərə düşəndən sonra o, səhradakı heyvanlarla, quşlarla dostlaşır, onlarla dostluq-yoldaşlıq etməklə gün keçirir. Bir ovçunun ceyranı ovlayıb apardığını görə Məcnun ondan ahunu azad etməsini xahiş edib yalvarır:

“Səyyad (ovçu – Ş.A.) dedi:

– Hamı sənin kimi dəli ola bilməz ki? Mən ovu əlimdən buraxsam, əhli-əyalımın yanına nə üzlə gedərəm?

Qeys çox yalvardı ki, kişi ahunu buraxa, buraxmadı. Qeys əlini cibinə salıb axtardı, gördü təkə bir qızıl var, çıxarıb səyyada verdi. Səyyad ahunu verdi Məcnuna, çıxıb getdi. Məcnun ahunu öpüb dedi:

– Mən sənə həmrəh (yoldaş – Ş.A.) oldum, sən də mənə həmrəh ol! Leyli mənim yadıma düşəndə, gərək Leyli təsəllisini sən mənə verəsən.

Ahu başladı Məcnuna Leyli təsəllisi verməyə. Beləliklə bir neçə ahu Məcnunun başına cəm oldu. Məcnun onlarla dolanmağa başladı.

Bir gün Məcnun oturmuşdu, gördü ki, bir nəfər şəxs, əlində bir qəşəng sabuta gedir. Məcnun kəsib səyyadın qabağın, yalvardı ki, bu sabutanı ver mənə.

Səyyad dedi:

– Sən nə axmaq adamsan! Mən zəhmət çəkim, sabuta tutum, gətirim verim sənə.

Səyyad belə deyəndə Məcnun alıb görək nə dedi:

Aman səyyad, gözüm səyyad,
Ver mənə bu sabutanı!
Sənə qurban özüm, səyyad,
Ver mənə bu sabutanı!

Leylinin gözləri qara,
Çıxıb qarşıma ilqara,
Sabuta dil yetirər yara,
Ver mənə bu sabutanı!

Səyyad dedi:

– Sən nə axmaqsan! Yarına məktub göndərəcəksən, mən niyə ovumu pul-suz-pələsiz sənə verim?” (1, s. 217 - 218).

Epik mətndən də gördüyümüz kimi, Məcnun ahunu (ceyranı – Ş.A.), sabuta quşunu (şahini – Ş.A.), sonuncu üstündə olan qızılını, qolbağını ovçulara verib, azad edir və onlarla çöldə-çəmənəgahda yaşayır.

Heyvanlarla adam kimi danışır-dilləşir; ceyrana deyir ki: “Mən sənə həmrəh (sirdaş – Ş.A.) oldum, sən də mənə həmrəh ol! Leyli mənim yadıma düşəndə gərək Leyli təsəllisini sən mənə verəsən”. Bu, həm də o deməkdir ki, Məcnun Leylidən əli üzöldüyündən, meylini ceyrana salır və ceyranı Leylinin timsalında görüb – əzizləyir, necə deyərlər, eşq əzabını yüngülləşdirmək adı ilə başını qatır. Öz aləmində ceyranı Leylinin ahu donundakı təcəllası kimi götürür. Bu, əlbəttə, aşiqliyə məxsus özəl keyfiyyətdir ki, aşiq hər yerdə xəyalən sevgilisinin əksini görür. Milli psixoloji düşüncəmizdə sevgilinin “Ceyranım”, “ahu gözlüm” və s. tipli epitetlərlə oxşanıb-əzizlənməsi amili də bu məqamda müəyyən dərəcədə rol oynayır. Qızlarımıza gözəllik timsalı kimi Ceyran, Maral kimi adların qoyulması da bu ülvü duyğuların təcəssümüdür.

Leyli və Məcnunun eşqindən “günü-gündən saralıb zəfərana dönmüşdü”. Məcnunu görmək, tapmaq həvəsilə darıxdığını bəhanə edib, anasından “qızlarla gülşən bağına seyrə çıxmasını” xahiş edir. Leyli qızlarla çöldə çadır qurub Məcnunun yolunu gözləməkdə ikən, ovdan qayıdan Salam şahzadə onu görüb, Leyliyə aşiq olur. Elçiləri göndərir. Soltan Mahmud “elçilərin ağır eldən olduğunu, adlı-sanlı adamlar olduğunu görüb” elçilərə deyir: “Bir qız nə şeydi? Qurbandı sizə!”

Elçilərə “hə” cavabını eşidən Qeysin məktəb yoldaşı Zeyd “Eşitdi ki, Leylini ərə verirlər. Özü-özünə:

– Ey dad, bu, heç qeyrətdən deyil ki, Məcnun “Leyli, Leyli” deyib dağa-daşa düşsün; onun sevgilisini götürüb şahzadəyə ərə versinlər. Yox, mən bu işə gəndən baxa bilmərəm, – deyib, dəmir çarıqlarını ayağına çəkdi, əsanı əlinə aldı, heybəsinə iki-üç çörək qoyub, yol getməyin binasını qoydu” (1, s. 223).

Gördüyümüz kimi, Məcnunun tərəfdaşları da vardır ki, bunlar xeyir qütbünün təmsilçiləridir. Professor Məhərrəm Cəfərli bu binar qarşıdurmaya münasibət zəminində yazır:

“Dastan strukturunun Yaxşı-Yaman qarşıdurma ikiliyi birbaşa mifoloji düşüncəyə gedib çıxan ikilikdir. Bu elə universal ikilikdir ki, o, nəinki mifdə, eləcə də ənənəvi mədəniyyətin bütün mətnlərində müşahidə olunur. Eyni zamanda bütün dünya mədəniyyəti kontekstində eyni məzmununda çıxış edir.

Dastan mətnindəki Yaxşı-Yaman konfliktini bütün hallarda obrazlar arasındakı qarşıdurmada təcəssüm edir. Bunun mif konteksti həmin obrazların durduğu sıranı mifoloji obrazlar səviyyəsində götürməyi tələb edir. İndiyədək qorunub qalmış mifoloji mətnlər belə məsələnin arxetipik şəklini təqdim etmək gücündədir” (2, s. 130 - 131).

Dastanda göstərilir ki, “Leyli eşitdi ki, onu ərə verirlər. gecəni gündüzə, gündüzü gecəyə qatıb aqlamağa başladı:

Bıçarə Leyliyəm, Məcnundu butam,
Məhəbbət qoymayı dincələm, yatam, –

deyə Leyli də Məcnun dərdindən ah-fəğan eləyir. Zeydi görən Leyli ona deyir: “Can Zeyd, Leylinin axır çağıdı. Məcnunu səndən istəyirəm”. Leylinin dilindən də birbaşa etiraf olunur ki, Məcnunsuz “Leylinin axır çağıdı”. Yəni aşiqə butasız qalmaq onun üçün “axır çağ” – dünyanın sonu deməkdir.

Zeyd Məcnunun sorağı ilə gəlib bir çəməngaha çıxır. “Gördü Məcnun ahunu alıb qucağına ağlayır, ahudan Leyli təsəllisini istəyir”. Bu məqamda beş yüz nəfər qoşunuyla seyrə çıxan Nofəl pəhlivan onları görür, yaxınlaşıb soruşur:

Ahu-zarla gəzən cavan,
Qalx, dərdini söylə mənə!
Nədən oldun tərki-vətən?

Qalx dərdini söylə mənə!

Bu minvalla Nofəl pəhləvan da xeyir qütbünün təmsilçisi kimi Məcnuna kömək etməyə söz verir, Leylinin atası Soltan Mahmuda hər bə-zorba gəlir. Lakin bu dəfə də Məcnunun acizliyindən bundan bir kar aşmır. Məcnun üz tutub biyabana qaçır. “İşi belə görünən Nofəl davanı saxlatdırdı. Bu tərəfdən də Soltan Mahmud barışıq elan elədi, xoşluqla ayrıldılar. İşi yubandırmasın deyər Soltan Mahmud Leylini tezliklə köçürtmək üçün Salam Şahzadəyə xəbər göndərdi ki, toy tədarükü başlamaqda olsunlar” (1, s. 230).

Dastandan da görüldüyü kimi, Zeydin də, Nofəl pəhləvanın da, Leylinin də bu sevginin baş tutması yolunda çabalarına baxmayaraq, Məcnunun eşqi yolunda ifrat məcnunluğu axırda faciə ilə yekunlaşır:

“Toyunun üçüncü gecəsi gəcavələr hazırlandı, Leylini Salam şahzadənin imarətinə köçürtdülər. Elə ki, Leyli gəlin otağına daxil oldu, Salam şahzadə istədi yaxın dura, Leyli dedi:

– Şahzadə, mən indi səninem. Amma tələsmə, yeddi gün mənə möhlət ver ki, Məcnun yadımdan çıxsın.

Salam şahzadə bir söz demədi. Əlacı kəsilib razı oldu.

Bu yeddi günü Leyli gecə-gündüz ağlamaqda keçirdi. O, ağlayıb ölüm istəyirdi. Başqası ilə ülfət eləmək ona cəza kimi gəlirdi. Onun göz yaşı yerdə qalmadı. Yeddi günün tamamında Salam şahzadənin ürəyi partlayıb öldü. Leyli həm şad oldu, həm məyus. Şad oldu ona görə ki, diləyi hasil olmuşdu, məyus oldu ona görə ki, Məcnunun intizarını çəkirdi.

Leyli bundan sonra ta buralarda dayanmayıb, ata mülkünə gəldi. Gördü ki, Məcnun boynunda zəncir bir ağaca bağlanıb. Leyli dedi:

– Ey mənim mehribanım, gəl, Leyliyəm.

Məcnun dedi:

– Sən Leyli deyilsən, Leyli mənim ürəyimdədir.

Belə deyəndə, Leyli ağlamağa başladı. Məcnun zəncirləri qırıb qaçmağa üz qoydu. Leyli onun fərağına daha davam gətirə bilmədi, zar-zar ağlayıb, üzüquyulu düşdü. Onu yerdən qaldıranda gördülər ki, canını Məcnuna tapşırıb. Onun ölməyindən hamı qəmgin olub, Soltan Mahmuda lənət oxudular. Anası gəlib, qızı Leylinin üstə saç yoldu, fəğan edib, ağlamağa başladı. Şəhər əhli səqirən-kəbirən yas keçirib, bu nakam qızı dəfn elədilər.

Zeyd tab gətirə bilməyib, göz yaşın axıda-axıda çöllərə düşüb Məcnunu axtarmaqda olsun, eşit Məcnundan.

Məcnun Leylidən ayrıldıqdan sonra özünü bir dağın dibinə verib, qurşağacan torpağa girmişdi, başını da bir çuxura sallayıb, o qədər ağlamışdı ki, çuxur yarıyacaq göz yaşı ilə dolmuşdu. Zeyd Məcnun binəvanı bu halda görüb dedi:

– Can qardaş, göz yaşı axıtmağın bidadı. Yazıq Leyli “Məcnun” deyər-deyər ömrünü sənə tapşırdı.

Məcnun Zeyddən bu xəbəri eşidən kimi elə nalə çəkdi ki, dağ-daş lərzəyə düşdü. Ağlaya-ağlaya qalxıb dedi:

– Qardaş, məni qəbiristanlığa apar.

Zeyd Məcnunu qəbiristanına gətirdi. Məcnun ağlaya-ağlaya, dizin-dizin sürünə-sürünə əllərini qəbrə tərəf uzadıb dedi:

– Mənsiz məzara gedibsən! Elə vəfan bu imiş? Amma mən səndən ayrılmaram.

Sözünü qurtaran kimi üç dəfə “Leyli” deyib, üzüquyulu onun qəbrinin üstünə yıxıldı. Zeyd gəlib onu qaldırmaq istəyəndə gördü canını sevgilisinə tapşırıb, gözlərini həmişəlik yumub.

Zeyd bu iki aşıq-məşuqun keçirdiyi günləri xatirinə salıb, Məcnunun başını dizinin üstünə aldı, bahar buludu kimi gözlərinin yaşını axıtmağa başladı. O biri tərəfdən şəhər əhli əhvalatı eşidib, tökülüb gəldi. Hamı bu nakam aşıq-məşuq üçün göz yaşını axıtdı, qara geydi.

Adamlar bu həsrətkeşlərin hər ikisini bir qəbirdə dəfn eləyib, Soltan Mahmud lənət oxudular. Onlar işıqlı dünyada yox, qaranlıq məzarda bir-birinə qovuşdular” (1, s. 238 - 240).

Dastanın sonluğuna yaxın Leylinin Məcnuna yaxınlaşıb: “Ey mənim mehribanım, gəl, Leyliyəm” deməsinə cavab olaraq Məcnunun dediyi “Sən Leyli deyilsən, Leyli mənim ürəyimdədir” cümləsi artıq bu eşqin fəvqəldərəcədə ülvi olduğunu, cismani yox, mənəvi duyğu olduğunu bir daha təsdiqləyir. Eşq məfhumu da əslində cismani bağlılıqdan çox mənəvi qovuşma – ilahi qovuşma anlamını özündə ehtiva edir. Bu baxımdan da “Leyli və Məcnun” ülvi-ilahi eşqin faciəsini özündə əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru külliyyatı. XX cild. Dastanlar. Bakı: Nurlan, 2010
2. Cəfərli M. Dastan və mif. Bakı: Elm, 2001
3. Qafarlı R. Mifologiya. 6 cildə. II cild. Ritual-mifoloji rekonstruksiya problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2019
4. Təhmasib M. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I c., Bakı: Mütərcim, 2010

Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant: 14.01.2025

Son variant: 03.02.2025